

Test kresby rodiny ako indikátor rodinnej ideológie

Monika Sirkovská

Ústav etnológie, Slovenská akadémia vied, Bratislava
monika.sirkovska@gmail.com

The family drawing test as an indicator of family ideology

Abstract—Author in the contribution devote to research of authority and subordination in the family from the perspective of visual anthropology. Everyday family life is controlled by a set of culturally specific values and norms that determine the appropriate family ideology. Research of the family dynamics can provide the basic image of the various forms of relationships. Author realized research of power manifestations in the mountain village at the north of Slovakia which is characterized by frequent occurrence of the patriarchal family. The authority in the patriarchal family ideology is attributed to older men belonging to the paternal lineage; it is typically associated with patrilineality, patrilocality and focusing on ancestors. The question is how can we explore the subjective perception of authority in the case of children. It seems to be very helpful to apply the special projective technique - the family drawing test. Aim of this contribution is to show not only interface between theoretical concepts and practical collection of empirical data in the field, but also the interpretation of specific children's drawings. End-of-conference, author would like to highlight that anthropologist has to detect the specific socio-cultural environment of studied families, because its knowledge plays the key role in the complex interpretation of visual material.

Key Words—family, patriarchal family ideology, child psychology, children's drawing

ÚVOD

ÚVODOM môjho príspevku by som si dovoľila v krátkosti načrtnúť tému mojej bakalárskej práce, ktorej časť výskumu na ďalších stranách podrobnejšie predostriem. Cieľom tejto práce bolo prispieť k objasneniu otázky, ako súvisí status člena rodiny so subjektívnym prežívaním vzťahov a vlastnej pozície v rodine. Ako je autorita vnímaná u jednotlivých členov rodiny a akým spôsobom kultúrne praktiky a zvyklosti toto vnímanie ovplyvňujú. Kvalitatívna sonda do života štyroch rodín trvala necelý mesiac. Uskutočnila som ho v jednej horskej dedine na severe Slovenska, ktorá sa vyznačuje častým výskytom patriarchálnej veľkorodiny. Vek detských respondentov sa pohyboval v rozpätí od 8 do 15 rokov. Jednou z použitých výskumných metód bola aj projektívna technika – kresba rodiny, na ktorú v tomto príspevku primárne zameriavam svoju pozornosť.

PREČO JE TEÓRIA DÔLEŽITÁ?

Ešte predtým, než sa budem podrobnejšie venovať uvedenej technike, vzhľadom na tému konferencie by bolo vhodné položiť si nasledujúcu otázku: „Aký význam má vlastne teória pre kvalitatívny výskum?“ Každé vedecké zistenie by sa zvyčajne malo posudzovať vo vzťahu k teoretickej perspektíve, z ktorej bolo vyvodené a ku ktorej môže prispieť. To znamená, že nazbierané dáta v teréne sú síce zaujímavé, ale vždy musia byť podradené určitým teóriám (Silverman 2005).

Teória predstavuje určitý súbor konceptov, používaných na definovanie alebo interpretovanie určitého javu; prostredníctvom empirického výskumu následne „overujeme“, či teoretické východiská platia v realite. Bez teórie by sme nielenže neboli schopní ukotviť mnohé fenomény pozorované v teréne, ale bez teórie by v podstate neexistovalo nič, čo by sa mohlo následne skúmať.

Pred každým výskumom je teda nevyhnutné zdefinovať si pojmy, s ktorými antropológ následne ďalej pracuje. V tomto ohľade nám práve naštudovanie relevantnej literatúry k téme poskytne konkrétne pojmové definície, a teda súbor výskumných problémov a zároveň prehľad o doterajších pokusoch o ich riešenie.

Vzhľadom na uvedenú tému by som rada na konkrétnom prípade využitia metódy testu kresby rodiny ukázala, ako prebiehalo uchopenie a interpretovanie empirických dát, nazbieraných v teréne, prostredníctvom teoretických východísk, o ktoré som sa opierala pred začatím výskumu.

NEPÍSANÉ PRAVIDLÁ „HRY“ V RODINE

Vzťahová dynamika v každej rodine je určovaná súborom pravidiel, ktorými sa riadi „každodenný život“. Tieto pravidlá sa týkajú rôznych sfér života. Na najzákladnejšej úrovni sa k nim priblížime vtedy, keď si uvedomíme, že ide o tie zásady, ktoré majú niečo do činenia so slovom „treba“. Pri rozhovoroch s rodinami sa spravidla ako prvé objavujú tie pravidlá, ktoré súvisia s financiami a rodinným rozpočtom, s plnením povinností či s uspokojovaním rôznych potrieb. Z hľadiska skúmania vzťahov autority a podriadenosti sú však zaujímavé viaceré otázky:

- Kto stanovuje pravidlá v rodine?
- Z čoho tieto pravidlá pozostávajú?
- Z čoho tieto pravidlá pozostávajú?
- Čo sa stane v prípade, keď sa nedodržia?

Spolu s nimi sa vynárajú ďalšie otázky. Ako v danej rodine vznikajú pravidlá? Odkiaľ tieto pravidlá pochádzajú? Preberajú ich rodičia od pôvodnej rodiny? Antropológ dokáže v teréne pomerne jednoducho odhaliť pozadie týchto pravidiel. Okrem nich však existuje ďalšia skupina pravidiel, ktoré sú v úzadí a odhaľujú sa oveľa ťažšie. Ide o pravidlá, ktoré majú mnoho spoločného so slobodou prejavu. Môžu ľudia doma slobodne hovoriť o tom, čo si myslia, čo cítia? Môžu vyjadrovať pocity bezmocnosti, hnev, strach? Komu môžu o svojich pocitoch, prianiach, túžbach povedať? S týmito nevyslovenými pravidlami sa veľmi často spájajú typické frázy typu: „*Si ešte príliš malý na to, aby si tomu rozumel.*“ alebo „*Počkaj, kým vyrastieš.*“

Predchádzajúce poznámky mali čitateľovi naznačiť približný rámec, z ktorého som pri výskume vychádzala. Zameriavam sa predovšetkým na dve základné úrovne chápania autority. Prvou úrovňou je autorita ako súčasť rodinnej ideológie a druhou je autorita ako faktor vzťahovej dynamiky v rodine. Dôkladný výskum mocenských vzťahov, resp. vzťahovej dynamiky v rodinách, nám dokáže poskytnúť podrobný obraz o rôznych podobách vzťahov.

RODINNÁ IDEOLÓGIA

Rodinná ideológia je neoddeliteľnou súčasťou každej rodiny. Predstavuje súhrn kultúrne špecifických predstáv, hodnôt a noriem týkajúcich sa toho, ako by mali byť usporiadané vzťahy v rodine. Ako príklad nám poslúži „patriarchálna“ rodinná ideológia. Tá je orientovaná na predkov, typicky sa spája s patrilinealitou, patrilokalitou a s usporiadaním, pri ktorom sú fakticky plnoprávni muži. V tejto rodinnej ideológii sa autorita pripisuje starším mužom patriacim do otcovskej línie. Príbuzní z matkinej strany (aj muži) nie sú vnímaní ako plnohodnotní príbuzní.

Autorita v ideálnom prípade, ktorý definuje príslušnú rodinnú ideológiu, je tak zreteľne stanovená. Rodinná ideológia plní funkciu akéhosi súboru predpisov, ako by sa človek mal správať, kto má koho poslúchať atď. Zároveň však predkladá určité zdôvodnenie toho, prečo je práve také správanie, aké predpisuje, želané. Takýmto zdôvodnením v prípade patriarchálnej rodinnej ideológie je, že „*dedičstvo starých otcov treba zachovávať*“. Predstavy sa teda legitímujú s odvolaním na tradíciu, na predkov.

Ťažko by sme hľadali rodinnú ideológiu spísanú v podobe akéhosi kódexu. Sú to mnohé kultúrne praktiky, prostredníctvom ktorých dochádza k jej reprodukcii. Medzi takéto kultúrne praktiky, ktoré vedú k reprodukcii rodinnej ideológie, patrí napríklad zasadací poriadok pri stole.¹ Ďalšou kultúrnou praktikou je fotografovanie rodinných príslušníkov a s tým spojená tvorba rodinných fotoalbumov. Kompozície rodinných fotografií, obzvlášť

¹Prostredníctvom zúčastneného pozorovania môže antropológ zachytiť, kto sedí na „čestnom mieste“ za vrcholom. Kde sedia ostatní členovia rodiny? Kto má svoje pridelené miesto po pravej strane a kto po ľavej?

pokiaľ ide o štylizované zábery, môžu čo-to prezradiť o rodinnej ideológii.²

Iný prostriedok, ktorým možno zachytiť rodinnú ideológiu, predstavujú projektívne techniky. Projektívne techniky pochádzajú zo psychodynamicky orientovaných výskumných a terapeutických prístupov. Jednou z takýchto techník je napríklad metóda kresby rodiny, ktorú som pri svojom výskume použila. Uvedená metóda je určená deťom a dospievajúcej mládeži.

DETSKÁ KRESBA

Detská kresba je viazaná na aktuálny psychický stav, na štruktúru osobnosti. Okrem iného odráža aj intelektuálnu úroveň dieťaťa, emocionálnu rovnováhu, či poukazuje na jeho povahové črty. Predstavuje nielen určitú formu tvorivej aktivity, ale zároveň ponúka reprezentáciu vnútorného sveta pocitov dieťaťa (Golomb 2004). Nedá sa povedať, že výber a kvalita výskumnej metódy či nazbierané empirické dáta predstavujú najdôležitejšiu časť terénneho výskumu. Vypovedá aj o sociálnom prostredí, v ktorom dieťa žije, ako aj o vplyvoch výchovy jeho rodičov.

Na detskú kresbu je potrebné nazerať v prvom rade symbolicky, nakoľko ňou dieťa odhaľuje nielen vedomé, ale aj nevedomé priania, túžby, záujmy či trápenia. Z toho dôvodu bývajú detské kresby pravdepodobne najviac exploatovanou technikou v detskej psychológii a psychoterapii: „*Forma a obsah kresby dovoľuje priestorovo znázorniť a odkryť vnútorné zážitky, ventilovať emotívne tenzie nielen pri individuálnej, ale i pri skupinovej produkcii aj reprodukcii. Ide o využitie kanalizácie emócií a afektov, ktoré sú obvykle zodpovedné za psychogénne spracovanie rôznych konfliktov, resp. sú zdrojom porúch a kresleným prejavom sa môžu redukovať psychopatologické zmeny projikované v kreslenom prejave*“ (Pogády 1993: 94).

POPIS ZÁKLADNÝCH SYMBOLOV V KRESBE

Čiary

Bližšie informácie o charakterových vlastnostiach dieťaťa nám môže poskytnúť samotný spôsob kreslenia čiar. Ostýchavé, introvertné dieťa s pocitom menejcennosti zvyčajne kreslí slabé, tenké čiary, zatiaľ čo agresívne deti sa vyznačujú zobrazovaním silných, veľmi hrubých čiar.

Podľa Roseline Davido je dôležité všimnúť si aj časté preškrtavanie či gumovanie, ktoré svedčí o: „*...nedostatočnej sebadôvere alebo aj o snahe potlačiť to, čo by mohlo vyjsť najavo*“ (Davido 2001: 29).

²Na fotografiách si treba všimnúť jednotlivé príznaky: Ako sú členovia rodiny na fotografií usporiadaní? Stoja voľne pri sebe? Alebo tesne pri sebe? Držia sa za ruky, okolo ramien? Pri práci s rodinnými fotografiami výskumník predpokladá, že rodinné fotografie komunikujú dovnútra aj navonok posolstvo, ktoré možno vyjadriť ako „*Pozrite sa, aká sme harmonická rodina, držíme pohromade.*“

Aj farby sú dôležité

Pri kreslení zohráva dôležitú úlohu aj výber a použitie konkrétnych farieb. Tie poukazujú na vzťah medzi kreslením a osobnosťou dieťaťa: „...jasné, teplé farby svedčia o vyrovnanosti, zatiaľ čo tmavé farby poukazujú na tendenciu k smútku, úzkosti, prípadne na odpor k niekomu alebo niečomu. Bledé odtiene vyjadrujú citovú nevyrovnanosť alebo zlý zdravotný stav“ (Davido 2001:38).

Pred interpretáciou kresby je dôležité, aby sa výskumník presvedčil, či dieťa nemá poruchy farebného videnia (slabozrakosť, príp. farbosleposť na rôzne farby).

Situovanie kresby

V prípade detskej kresby zohráva významnú úlohu aj jej umiestnenie na papieri. Podľa skúseností terapeutov vrchná časť papiera zastupuje intelektuálnu a duchovnú oblasť, kontakt dieťaťa s okolitým prostredím. Spodná časť naopak poukazuje na nevedomie jedinca, jeho pudy, erotické predstavy a sexuálny vývoj. Ľavá strana zastupuje minulosť, introverziu, egoizmus, väzbu k matke, zatiaľ čo pravá strana vyjadruje pokrok, budúcnosť, extroverziu, altruizmus, autoritu a puto k otcovi.

Slnko a mesiac

Aj prítomnosť vyobrazenia slnka, resp. mesiaca symbolicky vyjadruje špecifické významy. Slnko sa vo všeobecnosti spája s teplom, láskou, optimizmom, radosťou zo života, pozitívnou energiou. Prítomnosť slnka na kresbe sa spája s konkrétnym významom - s vplyvom otca v rodine. Je to predovšetkým mužský symbol. Krásne a žiarivé slnko na kresbe predstavuje ideálneho otca: „...Je to mužský symbol, a na niektorých kresbách, kde sa vyskytuje len ženská postava a žiadna ďalšia postava tam nie je, sa často objavuje slnko – ide o prítomnosť mužského faktoru, vo väčšine prípadov otca. Svojimi lúčmi vytvára slnko postavám aureolu a dodáva im dôležitosť a hodnotu. Preto býva hrdina niekedy zobrazovaný „so slnkom“, ktoré určitým spôsobom naznačuje jeho „slávu“. Slnko teda predstavuje autoritu - niekoho, kto druhých výrazne ovplyvňuje“ (Davido 2001: 45-46).

Dieťa, ktoré má s otcom dobré vzťahy, nakreslí hrejivé žlté slnko s lúčmi. V opačnom prípade býva slnko zobrazované ako vyblednuté, v niektorých prípadoch ho dieťa môže „schovať“ za oblak alebo za kopec, prípadne ho nezobrazí vôbec (Davido 2001). Dieťa, ktoré svojho otca nedokáže akceptovať alebo má z neho strach, obyčajne nakreslí slnko agresívnou, výraznou farbou, alebo použije farbu, vyvolávajúcu úzkosť či depresiu. Zobrazenie mesiaca môže poukazovať na úzkosť dieťaťa, nízku sebadôveru, prípadne môže svedčiť o negatívnej udalosti v rodine.

Kresby domu

Dom býva veľmi obľúbeným námetom. Prostredníctvom symboliky obsiahnutej v kresbe domu sa dá veľa dozvedieť

o osobnosti dieťaťa ako aj o jeho vnímaní okolitého sveta, t. j. prístrešie, rodinné teplo, otvorenie sa vonkajšiemu svetu atď. Podobne ako strom, aj dom reprezentuje telo človeka, pričom vonkajšie zobrazené prostredie poukazuje na jeho komunikáciu s okolím a na jeho otvorenosť, resp. uzavretosť voči vonkajším podnetom. Dom je zároveň úzko prepojený s rodinou. Zatiaľ čo rodina predstavuje duchovné centrum lásky, ochrany a dôvery, dom predstavuje jej materiálne stelesnenie.

Pri interpretácii kresby domu je dôležité všimnúť si jednak jeho stvárnenie, s dôrazom na okná, dvere či samotnú výzdobu, a jednak aj bezprostredné okolie domu (ploty, stromy, záhrady, prístupové cesty atď.). Aj vynechávky sú dôležité, pretože neprítomnosť určitých symbolov môže poukazovať na nejakú problematickú stránku dieťaťa. Dom, ktorý zaplní celý papier, resp. ho presahuje, poukazuje na potrebu dieťaťa po väčších prejavoch lásky alebo po lepšej adaptácii v rodinnom prostredí (Davido 2001). Na kresbách domu bývajú okná zobrazované väčšinou ako otvorené a dvere sú vyobrazované aj s kľúčkou. Aj okná, aj dvere predstavujú komunikačný prostriedok, vypovedajúci o otvorenosti dieťaťa. Uzatvorené okná alebo dvere bez kľúčky, prípadne neprítomnosť cesty vedúcej k domu svedčí o uzavretosti dieťaťa alebo jeho prípadnej úzkosti, absencii hlbších citov či prejavov náklonnosti.

Situácia, keď dieťa kreslí dom menší, t. j. taký, ktorý nezaberá celú plochu papiera, malé alebo neprítomné okná a v okolí je množstvo prvkov, resp. sa v ňom vyskytujú príliš veľké stromy, poukazuje na poruchy afektivity dieťaťa (Davido 2001).

Kreslenie postáv

Zvieratá a postavy ľudí sú vo všeobecnosti jednými z najobľúbenejších objektov detských kresieb. Kresby postáv však vypovedajú o autorovi podstatne viac než iné symboly. Postavy zvyknú deti kresliť spredu, pričom zvieratá znázorňujú skôr z boku (Pogády 1993).

Dieťa môže postavy nakresliť celé, ale môžu sa vyskytnúť aj prípady, keď dieťa niečo pri kreslení vynechá, prípadne sa vyskytujú nadbytočné prvky. Sú to práve vynechávky, ktoré bývajú veľmi príznačnými signálmi, že niečo nie je v poriadku: „Práve nevedomé vynechávky väčšinou poukazujú na problémy dieťaťa, pretože okrem zabudnutia z roztržitosti existujú aj také vynechávky, ktoré sú oveľa príznačnejšie a vyjadrujú jeho citové alebo sociálne problémy. Ak napríklad na kresbe domu chýbajú dvere alebo cesta, znamená to, že je dieťa uzavreté do seba a zle komunikuje“ (Davido 2001:50). Deti v kresbách často vynechávajú tie postavy či symboly, ktoré sú zdrojom konfliktných vzťahov, pocitov hanby, nedostatku či iných problémov.

Vzhľad a oblečenie vyobrazených postáv

Pri interpretácii kresby rodinných príslušníkov je veľmi dôležité všimnúť si najmä spôsob ich oblečenia. Ten totiž

veľmi dobre komunikuje city dieťaťa, ktoré k zobrazeným postavám prechováva. Šaty postáv v sebe skrývajú množstvo významov. Čím viac doplnkov a detailov dieťa postavu nakreslí, tým viac si ju váži a vzhliada k nej. Napr. hodnota otca môže byť zvyšovaná zobrazením niektorých konkrétnych mužských atribútov ako sú fajka, cigareta, kravata, palica, dáždňik, špicatý klobúk, rôzne zbrane, a pod. Podľa Flugela si dieťa, ktoré nakreslí cigaretu alebo fajku, zároveň posilňuje svoje sebavedomie. Za ďalšie symboly, zvyšujúce hodnotu zobrazovanej postavy, sa vo všeobecnosti pokladajú vrecká, gombíky či detailne nakreslené šnúrky na topánkach. Pokiaľ je však počet gombíkov alebo vreciek príliš veľký, podľa Davido ide o poukaz na pocity závislosti.

V prípade zobrazovaných postáv ženského pohlavia dochádza k zvyšovaniu ich dôležitosti a hodnoty napríklad nakreslením hustých, kučeravých vlasov, veľkých mihalníc, náušnic, prsteňov, kabeliek, topánok na vysokých podpätkoch, mašlí, stúh do vlasov, sponiek či iných ozdobných predmetov.

FORMULÁCIA PREDBEŽNÝCH VÝSKUMNÝCH OTÁZOK

Po naštudovaní teoretických konceptov sa dostávame do bodu, keď formulujeme prvé predbežné otázky. V tomto prípade sú nasledujúce:

- 1) „Ako sa v rôznych situáciách rodinného života prejavujú znaky autority a poslušnosti v rodine?“
- 2) „Ak príslušná rodinná ideológia predpisuje konkrétne rozdelenie autority a podriadenosti v rodine, budú to tak vnímať aj jednotliví členovia rodiny?“
- 3) „V akých každodenných situáciách sa prejavujú znaky autority a podriadenosti?“

Po spresnení výskumných otázok bolo dôležité stanoviť si „materiál“; t. j. na akom materiáli sa pokúsim uvedené otázky spresniť, resp. aké druhy dát budem v teréne zbierať a pomocou akej výskumnej metódy? Test kresby rodiny som zvolila za účelom snahy o detekovanie príslušnej rodinnej ideológie z hľadiska subjektívneho vnímania dieťaťa. V tomto ohľade spočíval môj výskumný predpoklad v domnienke, že patriarchálna rodinná ideológia sa bude v detských kresbách prejavovať dominantným postavením otca alebo iného staršieho rodinného príslušníka mužského pohlavia (vychádzajúc z definície patriarchálnej rodinnej ideológie). Nebolo totiž isté, že k odzrkadleniu príslušnej rodinnej ideológie musí v tomto prípade dôjsť a z toho dôvodu bolo potrebné uvedený predpoklad empiricky overiť.

SKÚSENOSTI Z TERÉNNEHO VÝSKUMU

Použitie projektívnej techniky pozostáva z nakreslenia dvoch kresieb. Deťom sa rozdájú čisté papiere formátu A4, pričom ich úlohou je nakresliť dve kresby. Zadanie prvej úlohy znie: „Nakresli rodinu. Akúkoľvek.“ Po dokončení prvej kresby dostanú respondenti druhé zadanie so znením:

„Nakresli svoju vlastnú rodinu.“ Po dokončení druhej kresby nasledujú krátke rozhovory s deťmi o ich kresbách.

Tu sa môže ukázať, že pri prvej kresbe detský respondent nakreslí ako „ideálnu“ rodinu obrázok, ktorý zodpovedá rodinnej ideológii a ktorý používa podobné kompozičné prostriedky, ako štylizované rodinné fotografie. Pri druhej kresbe, kde má nakresliť „vlastnú rodinu“, sa však už dostáva k vyjadreniu subjektívne vnímanie vzťahovej dynamiky, a teda aj vzťahov autority a podriadenosti.

Ukážka analýzy detských kresieb

Kritériá analýzy sú prebrané od klinických psychológov. Predbežná kvalitatívna analýza pozostáva z prezretia si obrázkov a následného určenia základných prejavov autority, napr.:

- Kto je na obrázku? Sú tam obaja rodičia? Koľko je tam detí/súrodencov?
- Aké majú na sebe oblečenie?
- Ktorá z postáv je na obrázku dominantná a čím?
- Vytvárajú postavy určitý „uzavretý útvar“ (harmonický celok) alebo ide iba o rozostavenie?
- Ak ide o uzavretý útvar, kto ho „uzatvára“? Otec? Matka? Starý otec? Nieкто iný?
- Ak obrázok zachytáva spoločné stolovanie, kto sedí za vrchstolom?
- Atd.

V prípade väčšej výskumnej vzorky je možné vytvoriť si tzv. „kódovací hárok“, kde sú vymenované jednotlivé príznaky a vyplňa sa ich prítomnosť/absencia, resp. početné či iné kvantitatívne zastúpenie.

DETSKÝ RESPONDENT Č. 1

(dievča, 11 rokov; súrodenci: 7-ročný brat, 10-ročná sestra)

Kresba ideálnej rodiny

Obr. č. 1 (príloha)

Respondentka spočiatku nevedela, čo má pod pojmom „rodina“ presne nakresliť. Po chvíli premýšľania začala ako prvého kresliť svojho mladšieho brata, čo vzápätí okomentovala vetou: „*To bude môj brat. Tri vlásky, štyri.*“ (Žena, 1996) – zasmiala sa. Po ňom začala kresliť svoju mladšiu sestru. Keď ju dokončila, pod jej postavou začala kresliť samu seba. Vetou: „*Osem nás je.*“ respondentka naznačila, že pozorne sleduje, koľko postáv jej na dokreslenie ešte zostáva, čo je vcelku dôležitý moment. Niektoré deti nie vždy nakreslia všetkých členov rodiny, resp. všetkých svojich súrodencov, čo môže naznačovať súrodeneckú rivalitu. Po nakreslení svojej postavy nasledujú postavy otca, mamky, babky a nakoniec starých rodičov. Pri kreslení babky poznamenala: „*Babka má také vrásky.*“ (Žena, 1996). Neskôr povedala: „*Janka neznáša sukne, tak jej dám nohavice.*“ (Žena, 1996). Pri podrobnejšom prezretí kresby pozornému oku neunikne, že pri kreslení

svojej sestry jej respondentka gumovala tvár a už jej nedokreslila nos. Pri kreslení postavy matky zdôraznila: „*Mamka má aj prsteň na ruke.*“ (Žena, 1996). Taktiež jej nakreslila veľké mihalnice, čím zvýšila jej hodnotu. Pri kreslení vlasov starej mamy poznamenala, že keď si ich rozpustí, tak je pekná a záverom zhodnotila, že: „*Stará mama je najkrajšia tu zo všetkých.*...“ (Žena, 1996). Stará mama pri jednom z rozhovorov o detskej respondentke prezradila, že respondentka je na ňu veľmi naviazaná. Starká je jej „*miláčik*“ a dokonca s ňou spáva v jednej posteli, zatiaľ čo starý otec má oddelenú postež.

Ako si môžeme pri pohľade na kresbu všimnúť, starý otec so starou mamou sú na kresbe mierne dištancovaní od zvyšku rodiny. Na kresbe sa okrem členov rodiny nachádza aj ich dom. Nechýbajú mu okná ani dvere s kľučkou. Dom je situovaný na pravej strane papiera, ktorá podľa Davida symbolizuje vývoj, autoritu a väzbu na predkov. Respondentka zaplnila kresbou celú plochu papiera. Už samotná skutočnosť, že respondentka nakreslila svoju vlastnú rodinu na prvej kresbe, poukazuje na jej dobrú adaptáciu v rodine.

Kresba reálnej rodiny

Obr. č. 2 (príloha)

Vzhľadom na to, že respondentka nakreslila ako ideálnu rodinu svoju vlastnú rodinu, dostala pri druhej kresbe za úlohu nakresliť svoju rodinu počas vianočných sviatkov. Do prostriedku papiera situovala vyzdobený vianočný stromček. Pod neho nakreslila osem balíčkov - pre každého člena rodiny jeden darček. Nažavo umiestnila malú skrinku s televízorom a vpravo sa nachádza jedálenský stôl s ôsmymi stoličkami, s ôsmymi taniermi a s ôsmymi lyžicami. Respondentka si starostlivo prepočítavala počet stoličiek. V strede stola je umiestnená veľká misa so šalátom, polievka a koláče. V miestnosti nechýba ani luster. V žavom spodnom rohu stojí ešte jedna stolička. Na záver respondentka nakreslila koberec.

Ak by sme chceli zhrnúť prvú kresbu, v tomto prípade zároveň aj kresbu vlastnej rodiny, môžeme si všimnúť, že všetkých mužských členov rodiny umiestnila najvyššie zo všetkých postáv. Pod nimi nasledujú postavy ženského pohlavia. To je kľúčový príznak toho, že je to práve mužská autorita, ktorú respondentka vníma v rodine najintenzívnejšie. Svoju matku situovala do stredu celej kresby. Dokreslením mihalnic a prsteňa poukázala na dôležitosť role, ktorú v jej živote matka zohráva; matku obdivuje. Zároveň vidíme znižovanie hodnoty v prípade mladšej sestry (t. j. nedokreslenie jej tváre). Celkové usporiadanie, aké vidíme, veľmi presne kopíruje rodinnú ideológiu patriarchálnej rozšírenej rodiny (starší majú moc nad mladšími a muži nad ženami) a akceptáciu týchto vzťahov, t. j. približne také rozloženie autority, aké môžeme vyvodiť z tejto kresby.

DETSKÝ RESPONDENT Č. 2

(chlapec, 10 rokov; súrodenci: dve staršie sestry, dvaja starší bratia)

Kresba ideálnej rodiny

Obr. č. 3 (príloha)

Ako ideálnu rodinu nakreslil malú rodinku, pozostávajúcu z rodičov a jedného dieťaťa – syna. Kresba pôsobí pozitívnym dojmom, použil na ňu množstvo farbičiek. Obloha je modrá, nachádza sa na nej aj slnko. Modrá farba, ktorá zaberá väčšinu papiera, odráža sociálne vzťahy. Rodina je centrálnym bodom kresby, ešte viac zdôraznená jej vyvýšením na kopci. Všetky postavy sa usmievajú, čo ešte viac pridáva na celkovom pozitívnom pôsobení kresby. Dieťa sa nachádza medzi rodičmi, čo môže vyjadrovať túžbu po dostatočnej pozornosti a náklonnosti rodičov venovanej svojmu dieťaťu. Môžeme si však na obrázku všimnúť, že syn stojí bližšie skôr k otcovi a od matky ho „*oddežuje*“ kvet. Túto symboliku možno interpretovať ako túžbu detského respondenta po tom, aby mal k otcovi bližšie, než ako k nemu má v súčasnosti. Túži mať otca, ktorý bude preňho vzorom. Obidvom rodičom navyše nakreslil opasky, čím zvýšil ich hodnotu a pridal im na dôležitosť.

Kresba reálnej rodiny

Obr. č. 4 (príloha)

Kresba skutočnej rodiny sa od tej predchádzajúcej paradoxne výrazným spôsobom odlišuje. Respondent nakreslil ako prvého sám seba. Postavy sú na papieri veľmi nerovnomerne rozmiestnené. Tým, že sa vyobrazil až v rohu kresby, dáva najavo, že sa môže v rodine cítiť menejcenne a nasmelo. Hneď vedľa neho stojí jeho staršia, 13-ročná sestra. Nakreslil jej opätky a stužky vo vlasoch, čo vyjadruje jeho pozitívne emócie k nej - vzhliada k nej a váži si ju. Opätky tiež okrem toho môžu poukazovať na to, že si respondent začína uvedomovať a všimáť dospievanie svojej sestry, z ktorej sa postupne stáva žena. Spomedzi všetkých súrodencov je to práve najmladšia sestra, s ktorou respondent zvykne tráviť najviac času - poukazuje na to aj v kresbe, sestra stojí pri respondentovi najbližšie. Ostatní súrodenci už majú svoj život, svoje záujmy, čo sa odzrkadľuje aj na nakreslených postavách. Od respondenta a jeho najmladšej sestry majú na kresbe väčší odstup. Úplne dištancovane stoja rodičia, dokonca ani nestoja blízko seba. Respondent svojmu staršiemu bratovi nakreslil vrecká a gombík na nohaviciach. Pôvodne ho však nechcel nakresliť vôbec: „*Petra nekreslím. Že je na dovolenke.*“ (Muž, 1997). Podobne aj najstaršiemu bratovi nakreslil opasok. Za ním nasleduje najstaršia sestra, ktorú nakreslil na takmer rovnakej úrovni, ako zobrazil otca. Zvláštne jej však nakreslil oči. Postava pôsobí dojmom, akoby škúlila. Za postavou sestry nasleduje vo väčšej vzdialenosti matka rodiny, umiestnená o niečo nižšie než sestra a otec. Otca nakreslil ako posledného a úplne ho takpovediac „*vytlačil*“ na okraj pravej strany papiera, ktorá podľa psychoterapeutov vyjadruje autoritu a puto k otcovi. Zároveň si treba všimnúť, že ho umiestnil najvyššie zo všetkých postáv, čiže otec je pre respondenta jednoznačnou autoritou v rodine. Vzhľadom na postavenie matky

a otca respondent nevníma rodičov ako rovnocenných. Pomery výšok, ako aj vzdialenosť respondenta od vyobrazenej postavy otca naznačuje otca ako autoritu, pričom však majú s detským respondentom buď ochladené vzťahy, prípadne časté konflikty (vyžadujú sa doplnujúce otázky adresované dieťaťu). Stáva sa, že deti pri kreslení svojho rodiča „znehodnotia“, či už výraznejšími zmenami na postave, alebo zobrazením nejakej prekážky medzi dieťaťom a rodičom, napr. môže medzi nimi stáť kus nábytku, prípadne je medzi nimi veľká vzdialenosť. Vtedy sa dá predpokladať, že medzi dieťaťom a jeho rodičom dochádza k častým, opakovaným konfliktom (Davido 2001).

Aj kresby detského respondenta č. 2 priam čítanovo vyjadrujú patriarchálnu rodinnú ideológiu. Respondent vníma otca ako jednoznačnú autoritu, hoci sa mu vzdáva (zrejme ho ešte len čaká pubertálny vzdor - tzv. „zvrhnutie otca z trónu“); ambivalentný vzťah má voči staršiemu bratovi. Na jednej strane ho zjavne obdivuje, na strane druhej voči nemu prechováva agresívne pocity. V tomto bode prežívania registrujeme konflikt vzťahujúci sa na/typický pre východoeurópsku rozšírenú rodinu; t. j. bratia sú si navzájom právne rovní, tým pádom sú si navzájom rivali v zápase o dedičstvo. Zároveň je však starší brat v nadradenom postavení nad mladším. V tejto „tradičnej“ rodinnej ideológii nie je miesto pre sestry ako prípadné konkurentky v boji o majetok. Počíta sa s tým, že sa vydajú von z rodiny a budú žiť vlastný život v rodine svojho muža. Tieto súvislosti umožňujú lepšie pochopiť rôzne vzťahy detského respondenta k svojim súrodencom, ktoré možno vyčítať z kresieb. Na dôvažok stojí za zmienku dôležitý fakt; v uvedenej rodine deti doteraz vykazujú svojim rodičom.

DETSKÝ RESPONDENT Č. 3

(dievča, 10 rokov; súrodenci: dvaja mladší a traja starší bratia)

Kresba ideálnej rodiny

Obr. č. 5 (príloha)

Respondentka kreslila výhradne ceruzkou. Kresbu „ideálnej“ rodiny situovala na spodnú časť papiera, mierne nažavo. Ako prvého nakreslila otca rodiny. Tomu nakreslila mihalnice a aj šnúrky na topánkach. Za ním nasleduje kresba dcéry. Dievčaťu nakreslila množstvo doplnkov, cez náušnice, náhrdelník, až po ozdobné stuhy vo vlasoch. Nakreslila jej pásikavé tričko, na ktorom je vyobrazené usmiate slnko. Domnievam sa, že vyobrazenie postavy dievčaťa možno chápať ako projekciu samej seba. Po nej nasleduje súrodenec. Nakreslila mu opasok, ako aj šnúrky na topánkach, čím znásobila jeho hodnotu. Dodatočne, ku koncu kreslenia mu dokreslila veľký úsmev, ktorý navyše aj zafarbila. Za touto postavou nasleduje ďalší súrodenec, ktorému rovnako nakreslila mihalnice, opasok a šnúrky na topánkach. Neskôr mu respondentka dokreslila na tričko veľkú osmičku. Záverom nakreslila matku rodiny. Nakreslila jej dlhé vlasy, mihalnice, náušnice, náhrdelník, náramok na ruke, prsteň a „obula“ jej topánky na podpätkoch.

Pôvodne jej kreslila nohavice, neskôr ich však prekreslila na sukňu. Na tričko jej nakreslila veľkú kvetinu. Týmto dvomi prvkami a vyzdobením zdôraznila ženskú stránku jej osobnosti.

Kresba reálnej rodiny

Obr. č. 6 (príloha)

Pri druhej kresbe nakreslila ako prvého najmladšieho brata, čo je v kontraste s tým, ako kreslili kresbu svojej rodiny jej bratia. Tí svojho najmladšieho súrodenca kreslili ako posledného. Respondentka kreslila jednotlivých členov rodiny počnúc od najmladšieho až po najstaršieho. Za ním nasleduje starší brat, ktorému nakreslila šnúrky na topánkach. Na jeho postave je možné vidieť stopy po gumovaní. Po ňom nakreslila seba. Do vlasov si nakreslila gumičky a nakreslila si aj malé náušnice, ktoré sú menej „okázalé“ ako náušnice dievčaťa z prvej kresby. Svoju postavu taktiež niekoľkokrát gumovala. Po dokreslení prvých troch postáv sa zastavila a chvíľu premýšľala. Následne nakreslila ďalšie dve postavy - svojich starších bratov. Po nej nasleduje jej o dva roky starší brat, ktorému nakreslila šiltovku na hlavu a opasok. Vedľa neho stojí jeho starší brat, ktorého zobrazila s veľkým úsmevom a šnúrkami na topánkach. Neskôr robila dodatočné úpravy – obťahovala mu nohy, nakreslila mu kopačky a na tričko mu vyobrazila veľkú iniciálu jeho krstného mena. Z kresby uvedenej postavy je jasné, že si brata váži a má ho rada. Keď mala respondentka na kresbe zobrazených päť osôb, prepočítala si ich a vypočítala si, koľko žudí jej ešte zostáva na dokreslenie. Pokračovala nakreslením postavy svojho najstaršieho brata. Na nohavicu mu nakreslila záplatu. Vedľa neho nakreslila svoju matku. Ozdobila ju náušnicami, nakreslila jej tielko a pásikavé krátke nohavice.

Otca nakreslila respondentka ako posledného a podobne ako predchádzajúci respondent, situovala ho do pravej časti papiera. Nakreslila mu šiltovku, niekoľko gombíkov, záplatu na nohavičiach a šnúrky na topánkach. Otca vníma ako pracovitú osobu, ktorá je pre ňu zároveň aj veľkou autoritou. Túto skutočnosť umocňuje jeho zobrazenie – akoby ho „vzdvihla“ do vzduchu. Nakreslením záplaty na nohavičiach jej najstaršieho brata (tretia postava sprava) respondentka naznačila, že aj on už pracuje a pomáha otcovi. Matka rodiny v jednom našom rozhovore uviedla, že dvaja najstarší bratia chodia pomáhať otcovi a obyčajne sa z práce vracajú domov až podvečer. Respondentka si po dokreslení ešte raz všetky postavy prepočítala a kontrolovala ich.

DETSKÝ RESPONDENT Č. 4

(chlapec, 15 rokov; súrodenci: štyria mladší bratia a jedna mladšia sestra - respondentka č. 3)

Kresba ideálnej rodiny

Obr. č. 7 (príloha)

Respondent situoval svoju prvú kresbu skôr na žavú stranu papiera. Vyobrazil štvorčlennú rodinu, pozostávajúcu z matky, otca a dvoch detí. Matka a otec sa držia za ruky, ako prejav lásky a harmónie. Matka má po svojom boku syna, otec zas dcéru. Syn je však pri matke oveľa bližšie zobrazený, než dcéra a otec. Aj matke, aj dcére nakreslil sukňu. Rodina pôsobí harmonicky a spokojne. Respondent kreslil len ceruzkou, ale často gumoval. Čiary nie sú ani príliš hrubé, ani príliš tenké.

Kresba reálnej rodiny

Obr. č. 8 (príloha)

Druhú kresbu začal respondent nakreslením svojho najmladšieho brata. Respondent nakreslil jednotlivých členov svojej rodiny v rovnakom poradí, ako jeho sestra – respondentka č. 3. Za najmladším bratom nasleduje starší brat, po ňom jeho sestra. Potom nakreslil svojho o tri roky mladšieho brata so širším úsmevom. Nasleduje druhý najstarší brat, ktorý má vážny výraz v tvári. Podobne ako jeho sestra, aj on mu nakreslil kopačky. Po ňom nakreslil sám seba, pričom si pôvodne vygumoval „hlavu“ a nakreslil ju nanovo. Vedľa svojej postavy nakreslil matku so zvláštnym výrazom tváre. Obliekol jej sukňu. Rodinu dotvára samotný otec, ktorého zobrazil najvyššie zo všetkých (situovanie vpravo). Na kresbe si môžeme všimnúť, že medzi najmladším bratom a ostatnými členmi je trocha väčší priestor. Respondent nakreslil, že sa s matkou drží za ruku, no aj medzi rodičmi a ním je badateľne väčší odstup. Relatívne blízko seba stoja aj traja najstarší bratia; pôsobí to dojemom, akoby traja najstarší bratia „držali“ spolu, zatiaľ čo ostatní súrodenci do ich „skupinky“ nepatria. Ostatní traja mladší súrodenci už tak blízko seba nestoja. Postavenie členov naznačuje, že respondent má bližšie skôr k svojim dvom starším bratom, než k ostatným trom mladším súrodencom.

Keď sa na kresbu lepšie pozrieme, vidíme, že sa situoval do stredu papiera, čím sa na seba snaží upriamiť pozornosť. Navyše, na papieri pôsobí ešte mohutnejšie než jeho otec. Aj z jeho kresby je čitateľné, že ako najväčšia autorita v rodine figuruje otec. V tomto prípade opätovne hovoríme o patriarchálnej rodinnej ideológii. Najväčšia autorita sa teda pripisuje otcovi, v tomto prípade však ide skôr o „patriarchát neprítomného patriarchu“. Otec je síce vzor, ale skôr teoreticky, nepresvedčivo. Je možné, že vládne skôr tvrdou rukou, než prirodzeným rešpektom.

VÝSLEDKY ANALÝZY DETSKÝCH KRESIEB

Všetky detské kresby priam ukážkovo vyjadrujú rôzne variácie na tému patriarchálna rodina v štádiu postupného prechodu na rodinu nukleárnu. Aj naďalej pretrváva postavenie rodičov ako autority, hoci aj vzdalenej a vzdávajúcej sa. Príznačky patriarchálneho vzoru v detských kresbách boli výrazné: patriarchálna rodinná ideológia

je vyjadrená dominantným postavením otca rodiny ako „vodcu“ s atribútmi, zvyšujúcimi jeho hodnotu. Taktiež stále pretrvávajú vzťahy medzi súrodencami, ktoré obsahujú zmes rovnostárstva (a z nej vyplývajúceho súťaženia) a hierarchie (starší majú väčší vplyv než mladší, mladším sa často znižuje hodnota). Starí rodičia sa síce na obrázkoch objavujú pomerne často, nie však už v „ideáli rodiny“ – na kresbách reálnej rodiny sa síce objavujú, ale záleží skôr od individuálnych vzťahov, t. j. akú úlohu v rodine zohrávajú.

ÚSKALIA POUŽITIA PROJEKTÍVNEJ TECHNIKY

Ako každá výskumná metóda, aj uvedená projektívna technika má svoje úskalia. Pri kritike im býva najčastejšie vytýkaná sporná validita. Pripomeňme si ešte raz, že projektívne techniky sú zamerané prevažne na zachytenie dynamických charakteristík osobnosti (potreby, záujmy, postoje, problémy, konflikty, interpersonálne vzťahy atď.) Dieťa prostredníctvom kresby odhaľuje obsahy pomocou symbolov, do ktorých často „šifruje“ svoje problémy. Symbol premostuje známe a neznáme, čo v psychologickej rovine vyjadruje vedomú stránku s nevedomou. Symbol nikdy nenadobúda jediný význam, ktorý je možné uchopiť. Vyznačuje sa mnohoznačnosťou, z čoho vyplýva, že neexistuje žiaden univerzálny kód na presné interpretovanie detských kresieb.

Výskumník, používajúci uvedenú techniku, musí pripustiť a zohľadniť skutočnosť, že jediná kresba nemusí odhaliť všetky väzby či problémy; z toho dôvodu nie je možné vyvodzovať unáhlené závery. Interpretácia takýchto obrázkov je veľmi zložitá, pohľadov pri analyzovaní materiálu môže byť viac. Práve táto skutočnosť je jednou z hlavných kritických výčítiek validity projektívnej techniky. Na druhej strane vo všeobecnosti platí nepísané pravidlo, že validita projektívnych techník rastie so skúsenosťami výskumníka, resp. psychoterapeuta.

ZÁVER

Dovolila by som si tento príspevok ukončiť poznámkou, že test kresby rodiny je zaujímavou, doplnkovou metódou, no analýza a interpretácia detských kresieb bez hlbšej znalosti konkrétneho sociokultúrneho prostredia skúmaných rodín by mohla byť výrazne skreslená a nepresná. Z toho dôvodu je nemysliteľné interpretovať jediný obrázok bez znalostí podrobnejších súvislostí. Ako mal čitateľ možnosť vidieť, ukážky interpretácií kresieb boli čiastočne doplnené o dáta, nazbierané prostredníctvom rozhovorov nielen s detskými respondentmi, ale aj s ostatnými členmi rodín, no veľa ďalších dát sa mi podarilo zachytiť prostredníctvom zúčastneného pozorovania v domácnostiach.

Ako sme mali možnosť vidieť na príklade konkrétnej výskumnej metódy, teória a empiria sú navzájom úzko prepojené. Nedá sa povedať, že výber a kvalita výskumnej metódy či nazbierané empirické dáta predstavujú najdôležitejšiu časť terénneho výskumu. Akýkoľvek kvalitatívny výskum je v prvom rade odkázaný na množstvo teoretických stanovísk. Teória by v žiadnom prípade nemala

klásť obmedzenia; teória má výskumníkovi „ponúknuť“ viacero možných smerov, ktorými sa môže výskum uberať. Ako náhle raz máme zvolený konkrétny prístup, treba ho považovať za akúsi „skrinku s náradím“, ktorá bádatežovi poskytne súbor konceptov nielen na konkretizovanie predpokladov a voľbu metód, ale aj na neskoršie objasnenie analýzy empirických dát (Silverman 2005).

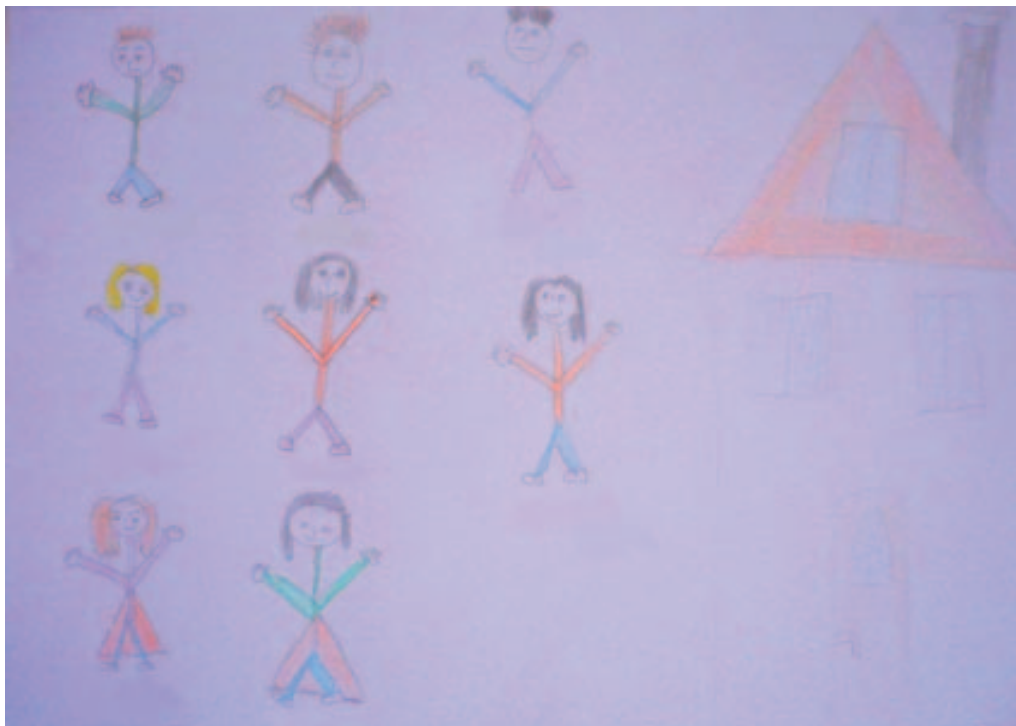
POUŽITÁ LITERATURA

- [1] BOTÍKOVÁ, M. et al. 1997. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny.
- [2] DAVIDO, R. 2001. *Kresba jako nástroj poznání dítěte. Dětská kresba z pohledu psychologie*. Praha: Portál.
- [3] GOLOMB, C. 2004. *The Child's Creation of a Pictorial World*. London: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers.
- [4] HENRY, W. 1961. Projective Tests in Cross-Cultural Research, in *Studying Personality Cross-Culturally*. Ed. Bert Kaplan. New York: Harper & Row, Publishers.
- [5] LANGMEIER, J. et al. 2000. *Dětská psychoterapie*. Praha: Portál.
- [6] MOŽNÝ, I. 2008. *Rodina a společnost*. Praha: SLON.
- [7] PIAGET, J., INHELDEROVÁ, B. 1993. *Psychológia dieťaťa*. Bratislava: SOFA.
- [8] POGÁDY, J. 1993. *Dětská kresba v diagnostice a v léčbě*. Bratislava: Slovak Academic Press.
- [9] SATIR, V. 2006. *Kniha o rodině: základní dílo psychologie vztahů*. Praha: Prah.
- [10] SEGALEN, M. 1986. *Historical Anthropology of the Family*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [11] SILVERMAN, D. 2005. *Ako robiť kvalitatívny výskum*. Bratislava: Ikar.
- [12] ŠÍPEK, J. 2000. *Projektivní metody*. Praha: ISV Nakladatelství.
- [13] ŠULOVÁ, L. 1998. Človek v rodine. in Výrost, J. a Slameník, I.(Ed.) *Aplikovaná sociální psychologie I*. Praha: Portál.

*Príspevok bol realizovaný s podporou projektu VEGA 2/0092/11.

*Příspěvek je písemnou verzí přednášky, která zazněla na 7. mezinárodní studentské konferenci AntropoWebu podpořené ZČU v Plzni v rámci projektu SVK–2011–001. Publikace textu byla podpořena ZČU v Plzni v rámci projektu SGS–2011–031.

PŘÍLOHY

Obrázek 1. Respondent č. 1, kresba ideální rodiny

Obrázek 2. Respondent č. 1, kresba reálné rodiny

Obrázek 3. Respondent č. 2, kresba ideálnej rodiny

Obrázek 4. Respondent č. 2, kresba reálnej rodiny

Obrázek 5. Respondent č. 3, kresba ideálnej rodiny

Obrázek 6. Respondent č. 3, kresba reálnej rodiny

Obrázek 7. Respondent č. 4, kresba ideálnej rodiny

Obrázek 8. Respondent č. 4, kresba reálnej rodiny